

Výzkum veřejného mínění před rokem 1989: služba vědě, státnímu aparátu a veřejnosti¹

Martin Vávra, Tomáš Čížek, Sociologický ústav AV ČR v. v. i.

Public Opinion Research before 1989: at the Request of Science, State Apparatus and Public

ABSTRACT :

The article deals with the public opinion research before 1989 in then Czechoslovakia. The most important public opinion research institution of its time is the subject of discussed analysis, i.e. The Institute for Public Opinion Research, which operated in the framework of several institutional arrangements during the period 1946 to 1990 (in the 1970s also with the name changed to the Public Opinion Research Cabinet). In the text, we focus on the role of public opinion research from its beginnings in 1946 until 1989, in relation to the state or party apparatus, the public and science. The structure of the analyzed relations reflects Burawoy's conception of different types of "doing sociology", the division based on who the sociologists are talking to and with what purpose. Burawoy distinguishes between professional and critical sociology, where sociologists speak to their colleagues either instrumentally, using established concepts and procedures (public sociology) or in an effort to reflect on and critique these procedures (critical sociology). Both of these types relate to our analysis of the academic dimension of opinion polls. On the other hand, there is policy sociology, which instrumentally solves the problems of clients (whether from the public, state or private spheres) and public sociology, which communicates with society and contributes to public discourse. These types of sociological operation can be related to how we try to describe the relation of opinion polls to the state

KEYWORDS :

public opinion research
 history of the empirical research
 social life of research methods

DOI LINK :

<http://doi.org/10.13060/1214438X.2020.118.517>

¹ Článek vznikl s podporou projektu CSDA Research – Výzkumný program Českého sociálněvědního datového archivu (reg. č. CZ.02. 1. 01/0.0/0.0/16_013/0001796), financovaného z OP VVV.

apparatus (which commissioned and controlled the research) and the public (which was not only researched, but at least in some periods the researchers also aimed to inform the public about the results). These relations changed, intensified and weakened in various parts of the period, as the political context in particular moments changed, but also, for example, the interest of sociological institutions in conducting public opinion polls.

Commercial aspects were of little importance to the Czechoslovak public opinion research before 1989, but its position can be defined by describing the changing relations of this research to political / state power, the public and academia. Political power, its restrictions and the content of research assignments, had a very strong effect throughout the period we are focusing on, but the strictness of control varied considerably in different periods. One of the indicators of the intensity of this control was the relations of the research institution to the public.

In periods of less intensive control (1946-1947, 1967-1968, to some extent also the second half of the 1980s), it was possible to publish the results of research in professional press and mass media. At the same time, from the beginning of the research in 1946, throughout the time when the research was carried out, certain academic aspirations appeared among the researchers (manifested by the authorship of professional articles, especially methodological ones and participation in professional discourse in general).

The text is based on the synthesis of already published publications on the history of public opinion research, on the analysis of preserved materials and on the interviews with main actors of the public opinion research in the past.

Výzkum veřejného mínění v dnešním slova smyslu (využívající reprezentativní vzorky zkoumané populace a standardizované dotazníky) se od svého nástupu na scénu ve Spojených státech v polovině *třicátých*² let minulého století pohyboval mezi několika mantinely vymezujícími jeho funkce, cíle a skupiny, na které se zaměřoval. Již Gallup, pravděpodobně nejdůležitější zakladatelská osobnost „opinion polls“, zdůrazňoval na jedné straně roli výzkumů pro veřejnost samotnou a pro rozvoj demokracie [Gallup 1948], zatímco na straně druhé vytvářel síť výzkumných institucí financovaných na komerčním základě – především z peněz od tištěných médií, která platila za údaje z výzkumů, které pak zveřejňovala. Zároveň ovšem usiloval legitimovat svoje výzkumy jako aplikovanou sociální vědu. Jiný významný výzkumník ze zakladatelského období standardizovaných dotazníkových výzkumů Paul Felix Lazarsfeld zůstal po celou svou kariéru blíže vědeckému zaměření (měřeno například počtem jeho akademických publikací a jeho vlivem na další výzkumníky), zároveň ale byla i jeho výzkumná činnost do značné míry vázána na komerční zakázky i na zakázky a podporu ze strany veřejné sféry (například u výzkumu vlivu

² První výzkum veřejného mínění v dnešním významu slova byl publikován 20. října 1935, tematicky byl tento výzkum zaměřen na politiku obnovy hospodářství a vládních stimulů v Americe v období světové hospodářské krize – viz [Newport 2010] <https://news.gallup.com/opinion/polling-matters/169682/years-ago-first-gallup-poll.aspx>.

médií či postojů obyvatelstva k válce). V práci výzkumníků i činnosti celých institucí, v jejichž čele stáli, se často střetávaly komerční zájmy, akademické cíle, potřeba získat na svou stranu politickou sféru a zároveň ohledy na samotnou zkoumanou veřejnost [Zetterberg 2008].

Zatímco komerční zájmy zůstávaly v realitě československého výzkumu veřejného mínění před rokem 1989 na okraji³, jednotlivé strany zbylého trojúhelníku tvořeného politickou/státní mocí, veřejností a vědou (jakožto sociální institucí) tvořily i zde úběžníky, ke kterým se výzkum veřejného mínění vztahoval. Tyto úběžníky lze podle našeho mínění vztáhnout k Burawoyově koncepci [Burawoy 2005] různých typů „dělání sociologie“ (možná by bylo přesnější napsat „rolí sociologie“), jejichž dělení je založeno na tom, ke komu sociologové mluví a oč při tom usilují. Sociologové, zjednodušeně řečeno, buď mohou své výpovědi (texty, přednášky) směřovat k dalším sociologům, anebo mimo svou profesní komunitu směrem k veřejnosti. Pokud komunikují uvnitř svého profesního pole, mohou využívat instrumentální vědění, aplikovat zavedené pojmy a postupy, což Burawoy nazývá profesní sociologie (professional sociology), anebo se snažit o reflexi a kritiku těchto postupů (critical sociology). Oba tyto typy lze vztáhnout k analýze akademické dimenze výzkumů veřejného mínění. Na druhé straně pak Burawoy rozlišuje sociologii zakázkovou⁴ (policy sociology), která instrumentálně řeší problémy zadavatelů, a sociologii veřejnou (public sociology), která komunikuje se společností a přispívá k veřejnému diskurzu. Tyto typy sociologického provozu lze vztáhnout k tomu, jak se snažíme popsat relaci výzkumů mínění ke státnímu aparátu (který výzkumy zadával a kontroloval) a veřejnosti, která byla nejen zkoumána, ale přinejmenším v některých obdobích bylo cílem výzkumníků veřejnosti přispět, zkoumat témata, která budou pro veřejnost relevantní, a veřejnost o výsledcích výzkumů informovat.

Ačkoliv politická moc se projevovala po celé sledované období velmi viditelně, prostřednictvím příkazů, zákazů a kontroly, neznamená to, že vztah k veřejnosti, vědecké aspirace a v menší míře i kritická role se na výzkumech mínění neprojevovaly. Analýza dochovaných materiálů i rozhovory s aktéry ukazují, že ohledy na veřejný dopad výzkumů byly předmětem reflexe výzkumníků. Zároveň se od počátků výzkumů v roce 1946 po celou dobu, kdy byl výzkum prováděn, objevovaly určité akademické aspirace, stejně tak legitimační strategie institucí výzkumu veřejného mínění využívaly odkazy k vědeckému založení a vědeckým cílům výzkumu veřejného mínění. Zajímá nás tedy, do jaké míry a jakým způsobem se výzkumníci mínění veřejnosti orientovali na vědecké standardy, jakým způsobem používali vědu jako legitimační mechanismus a v neposlední řadě jaké měli výzkumníci akademické cíle či jak reflektovali svoji kritickou roli ve vztahu k samotnému výzkumu. Je důležité podotknout, že vztahy výzkumů (a samozřejmě také institucí, které výzkumy prováděly, a samotných výzkumníků) k politické

³ Neznamená to ale, že by byly úplně nepřítomné. Například jeden z prvních výzkumů provedených po obnově UVVM na začátku roku 1968 byl proveden mezi čtenáři Rudého práva na zakázku tohoto deníku [viz UVVM 1968].

⁴ Pro překlad Burawoyova termínu „policy sociology“ jsme zvolili pojem „zakázková sociologie“, stejně jako Dušan Janák [Janák 2010: 66], protože podle našeho názoru dobře vyjadřuje instrumentální vztah sociologie ke světu mimo vlastní disciplínu. Stejně tak by bylo možné použít i překlad „aplikovaná sociologie“ [viz Voříšek 2007: 487].

moci, veřejnosti i vědě lze samozřejmě plně odlišovat pouze analyticky, v realitě byly navzájem provázány.

Osudy výzkumů veřejného mínění prováděného na území dnešní České republiky, potažmo Československa, byly popsány už v několika předchozích publikacích. Jejich pisateli byli jak samotní aktéři v minulosti prováděných výzkumů [Adamec 1996, Bečvář 1996], tak i současní autoři⁵ [Šamanová 2006, Škodová 2006, Škodová 2007, Šubrt 2016, Vaněk 1994]. Tyto texty zachycují pravděpodobně ve většině důležitých ohledů⁶ institucionální vývoj a obsah činnosti ústředních institucí, které veřejné mínění zkoumaly. Pro základní seznámení s institucemi i jednotlivými významnými aktéry výzkumu veřejného mínění lze odkázat na online dostupnou Sociologickou encyklopedii, zejména na hesla Adamec Čeněk [Nešpor 2018] a Československý ústav pro výzkum veřejného mínění [Nešpor 2017]. V databázi Českého sociálněvědního datového archivu (archiv.soc.cas.cz) jsou dostupné závěrečné zprávy a agregovaná data z většiny výzkumů ÚVVM provedených před rokem 1989. U několika málo výzkumů provedených v sedmdesátých a osmdesátých letech se podařilo zrekonstruovat i primární data. Co ovšem chybí, jsou studie, které by se hlouběji věnovaly různým aspektům výzkumů veřejného mínění a zasazovaly je do kontextu. V tomto článku se zaměřujeme na vztah výzkumů veřejného mínění tak, jak byly prováděny od roku 1946 do roku 1950 a poté od roku 1967 Ústavem pro výzkum veřejného mínění (dále i jako ÚVVM) a jeho následovníky, ke třem fenoménům, které tvořily důležité body pole, v němž prováděly své výzkumy – vědě, státnímu aparátu a veřejnosti. Od šedesátých let minulého století nebyl ÚVVM jedinou institucí zkoumající systematicky veřejné mínění, byl ovšem institucí nejvýznamnější, což ukazuje i jeho institucionální zařazení v rámci ČSAV a později jako součást federálního statistického úřadu (s přímým řízením ze strany Sekretariátu ÚV KSČ). Kvůli přesnosti je zde potřeba ještě uvést, jakým způsobem se měnily názvy instituce, kterou pro zjednodušení v článku označujeme většinou jako ÚVVM. V první etapě od roku 1946 šlo o Československý ústav pro výzkum veřejného mínění. Po obnovení v roce 1967 pak instituce získala název Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV. Poté, co byl Ústav v roce 1972 přesunut pod statistický úřad, fungoval pod názvem Kabinet pro výzkum veřejného mínění FSÚ, od roku 1978 pak pod názvem Ústav pro výzkum veřejného mínění FSÚ.

Snažíme se navazovat na práce výzkumníků jako Mike Savage [2010] nebo Thomas Osborne s Nikolasem Rosem [1999] v jejich úsilí popsat dějiny výzkumu společnosti nikoli pouze jako vývoj významných institucí a osob výzkumníků nebo jen jako shrnutí témat a výsledků výzkumů, nýbrž spíše jako příběh aplikace metod poznávání v sociálním rámci. Pokud chápeme dějiny výzkumu takto, má dobrý smysl se ptát, jaká byla dobová role výzkumů (tedy pro koho

⁵ Často spíše výzkumníci veřejného mínění snažící se popsat kořeny svého oboru než výzkumníci dějin sociologie.

⁶ Neznamená to, že všechny etapy výzkumu jsou popsány se stejnou důkladností. Například činnost Ústavu pro výzkum veřejného mínění v letech 1948 až 1950 je v citovaných pracích popsána jen poměrně povrchně, stejně tak chybí i systematická analýza zkoumaných témat. Lze tu odkázat na práci Vaněk [1994], která se ovšem věnuje pouze výzkumům prováděným v období normalizace. Nápomocná může být také práce Čížek, Chyliková, Vávra [2014], která podává přehled témat výzkumů prováděných od roku 1967, nepokouší se ale tato témata řadit do žádných vyšších tematických typů a nenabízí ani popis vývoje zkoumaných témat v čase.

byl výzkum prováděn, jaká byla jeho funkce), jak působily výzkumy ve společnosti – té odborné i širší – a kdo na výzkumy reagoval a kdo také z informací v nich obsažených těžil, proč se určité téma zkoumalo, tedy kdo byli zadavatelé výzkumů, jaké cíle sledovali a jakým způsobem byly výsledky výzkumů veřejného mínění využívány. Důležitou otázkou je také to, jaké dopady výsledky výzkumů měly, tedy jaký byl ohlas výzkumů u nás a v zahraničí a jaký byl jejich dopad na veřejnou politiku.

Hlavním zdrojem pro článek jsou dobové texty (výzkumné zprávy, články v odborných časopisech i masových médiích). Využíváme také vzpomínkové texty významných pracovníků výzkumu veřejného mínění [Adamec 1996, Bečvář 1996] a vlastní rozhovory s nimi (viz poznámka pod čarou číslo 17). Důležitou součástí zkoumání činnosti ÚVVM je samotný obsah výzkumů, čím se zabývaly a o čem informovaly. Obsah výzkumů i jejich výsledky jsou součástí našeho zkoumání, protože měly vliv na podobu a vnímání celého pole výzkumů mínění. Podrobná analýza témat výzkumu ale není smyslem tohoto textu.

Pokud mluvíme o výzkumu veřejného mínění, je kromě vztahu k různým aspektům výzkumu veřejného mínění, které používáme jako osu našeho článku, důležitá také časová dimenze. Tato problematika je zajímavá komplikovaným vývojem v námi popisovaném období, které má výrazně diskontinuitní povahu. Lze v zásadě určit tři výrazné etapy výzkumu před rokem 1989. Prvním je období od roku 1945 do začátku padesátých let, druhým obdobím je doba šedesátých let a posledním doba normalizace. V těchto třech dobách měl výzkum veřejného mínění výrazně odlišnou podobu ve všech sledovaných oblastech (věda, stát a veřejnost), a to z hlediska institucionálního, personálního a hlavně obsahového. Toto vše se budeme snažit v této krátké studii postihnout.

Výzkum veřejného mínění a sociální vědy

Výzkum veřejného mínění se nezrodil přímo na půdě sociálních věd a už vůbec ne v rámci sociologie samotné. Již před prvními výzkumy propagátora metody výběrového šetření společenského mínění George Gallupa existovalo, především ve Spojených státech amerických, velké množství anket často organizovaných tištěnými médii, které se snažily předpovědět úspěšnost kandidátů ve volbách, tyto ale byly nevyhnutelně zkresleny vzorkem jejich čtenářů. Od třicátých let se zejména na půdě marketingových výzkumů začaly prosazovat techniky výběrových šetření⁷ [Zetterberg 2008]. Právě přesnější výzkumy podle této metody, ve srovnání s časopiseckou anketou, byly pravým počátkem úspěšnosti nové metodologie. Ještě před druhou světovou válkou se metoda výběrových šetření veřejného mínění rychle rozšířila. Gallup sám nebyl v první řadě sociálním vědcem, byl především marketingovým odborníkem (byť si udržoval až do popularizace a komerčního prosazení své metody v druhé polovině třicátých let akademickou

⁷ V literatuře se jako první využití reprezentativního výběru vzorku v populaci uvádí metodologické texty a posléze i výzkumy norského statistika Anderse Kiaera na konci 19. století [Bellhouse 1988]. Gallup tedy rozhodně není vynálezcem metody reprezentativního šetření, i když je tak někdy označován.

pozici na univerzitě v Iowě). I další průkopníci nové metody, jako Elmo Roper a Archibald Crossley, pocházeli z marketingového a reklamního prostředí. Mezi další významné osobnosti výzkumu lze ale počítat i psychologa Hadley Cantrilla, který spojil tuto metodu se sociální psychologíí a na svých projektech začal zaměstnávat později velmi významnou postavu empirické sociologie P.F. Lazarsfelda [Ornstein 2013, Jeřábek 2014: 229–246]. Výzkumy veřejného mínění se tedy začaly spojovat se sociální vědou a sociologií postupně a rozhodně se nejednalo o jednoznačný proces⁸. Také vztah sociologie a výzkumu veřejného mínění se liší v různých národních tradicích, našim cílem je popis tradice české, kde je prosazení této metodologie poměrně těsně spojeno s akademickou sociologií.

V Československu se výzkum veřejného mínění objevil prakticky hned po skončení druhé světové války a můžeme ho spojit, nikoliv exkluzivně, především se dvěma jmény⁹. Prvním je významný spisovatel Josef Kopta, který se s výzkumem veřejného mínění setkal již během protektorátní doby při poslechu britského rozhlasu¹⁰. Kopta se stal pro výzkum významnou osobou ve smyslu etablování Ústavu pro výzkum veřejného mínění na Ministerstvu informací a jakožto známá osobnost a zároveň vysoce postavený úředník toto výzkumné oddělení a samotný výzkum významně zaštiťoval.

Druhou důležitou postavou byl sociolog Čeněk Adamec. Zdeněk Nešpor o něm ve slovníkovém hesle uvádí, že „s výjimkou podstatného podílu na několikerém etablování výzkumů veřejného mínění v Československu do vývoje české sociologie prakticky nezasáhl“ [Nešpor 2018]. To do značné míry platí, pokud se soustředíme na univerzitní akademickou sociologii. Ovšem Adamec od počátku publikoval články o výzkumu veřejného mínění v odborných časopisech (Veřejné mínění, Sociologie a sociální problémy, v šedesátých letech pak v Sociologickém časopise). Byl také ústřední organizující postavou výzkumů, především z hlediska jejich metodologie – byl autorem řady textů a příspěvků k metodám výzkumů. Stál tedy za sběrem velkého množství empirických dat a vlastně významně napomohl přenosu metodologie standardizovaného dotazníkového šetření do české sociální vědy, což je metodologie, která jí až dodnes dominuje a která se v souladu s celosvětovým vývojem stala jedním z hlavních nástrojů poznání společnosti. Sám Adamec chápal výzkumy veřejného mínění jako aplikovanou sociální vědu¹¹ [Adamec 1996].

⁸ Můžeme srovnat s pozicí výzkumů veřejného mínění v Británii ve stejné době – sociální věda v Británii v polovině dvacátého století pohrdala „špinavým světem výzkumů veřejného mínění... Myšlenka, že akademik může přímo sbírat empirická data, byla v poválečných letech do značné míry nová a teprve postupně zastínila pojetí sociologie jako vědy teoretizujících gentlemanů“ [Panayotova 2019: 246–247].

⁹ Dalšími významnými osobami byl například sociolog Ivan Viden, člen Kruhu (organizace studentů sociálních věd na UK), jehož strýcem byl právě spisovatel Kopta, nebo sociolog Bohuš Pospíšil.

¹⁰ Jednalo se zejména o informace o výzkumech založených na technikách Gallupova výzkumu veřejného mínění na jedné straně a na kvalitativní metodě organizace Mass Observation na straně druhé.

¹¹ Touto aplikovanou vědou se zde nemyslím tak zcela samozřejmě sociologie, empirická podoba zkoumání společnosti nesla v minulosti různé názvy, jako demoskopie, sociografie (viz např. Lazarsfeldův Marienthal) i jiné.

Ve čtyřicátých letech představoval reprezentativní výběr a do jisté míry i použití standardizovaného dotazníku v českém (respektive československém) prostředí metodologickou inovací ze strany ÚVVV. V šedesátých letech už pak byl tento model kvantitativního standardizovaného dotazníkového výzkumu natolik úspěšný, že v rámci akademické i aplikované sociologie prakticky vytěsnil jiné postupy. Je potřeba zdůraznit, že výzkumy prováděné ÚVVV byly prvními na našem území, které se snažily být reprezentativní pro celou dospělou populaci. Nemůžeme tedy tak úplně souhlasit s na začátku uvedeným hodnocením tohoto badatele. Ve světle toho – a nehodnotíme zde, zda je to dobře, či ne –, že se výzkum veřejného mínění stal zdaleka nejviditelnější součástí zkoumání společnosti, že metoda výběrových šetření na reprezentativních vzorcích z populace se stala historicky nejpoužívanější metodou, minimálně do významnějšího nástupu kvalitativní sociologie (který nastal v západních zemích již od sedmdesátých let, ovšem na území ČR až od let devadesátých), a že je tato metoda také nejvíce používána v aplikovaných disciplínách výzkumu trhu, kde se uplatňuje zdaleka největší množství vystudovaných sociologů, si naopak dovolíme poznamenat, že faktický vliv Čenka Adamece na českou sociologii v širším slova smyslu byl významný.

Adamec se podle svých slov setkal s ideou „nové vědy“ při studiu Masarykových spisů *Světová revoluce a Ideály humanitní*. „TGM... napsal, že demokracie by se měla opírat o vědy používající empirie, indukce, o vědy o lidech a pro lidi“ [Adamec 1996]. Jako student prvního ročníku Vysoké školy obchodní¹² (která byla v meziválečném období součástí ČVUT) se v tehdejší českém tisku seznámil s úspěšným Gallupovým výzkumem předpovídajícím vítězství Roosevelta v amerických prezidentských volbách. Během války se jako voják zahraniční československé armády v Británii ve volném čase seznamoval s tehdejší sociálněvědní produkcí. Ihned po válce se vrátil na svoje pracoviště Ústavu sociologie a politiky Vysoké školy obchodní. Předválečný vedoucí ústavu Jan Mertl se kvůli své protektorátní činnosti nemohl vrátit na své místo, ústav zůstával bez nejvyššího vedení a Adamec, kromě toho, že se staral o administrativu pracoviště a jeho vědeckou knihovnu, také krátce nahrazoval Mertlovy přednášky [Nešpor 2018]. V roce 1945 se také ustanovilo sdružení studentů sociologie a příbuzných oborů Kruh a Adamec se stal jeho aktivním členem. Na půdě tohoto spolku působilo mnoho sekcí a jednou z nich byla sekce výzkumu veřejného mínění. Čeněk Adamec na půdě Kruhu informoval o poznacích, které za války získal. Toto sdružení pak dokonce provedlo už na podzim roku 1945 několik prvních výzkumů veřejného mínění (především kvalitativní metodou Mass Observation), které se týkaly aktuálních otázek měnové reformy, postoje k Anglii a dalších témat [Adamec 1996]. Výsledky pak byly časopisecky publikovány. Na základě své práce v Kruhu se Adamec seznámil s Josefem Koptou a nastoupil na vznikající ÚVVV. Tam spolu s dalšími sociálními vědci, ale třeba také s novináři a administrativními pracovníky spoluzaložil na svoji dobu velmi kvalitní pracoviště s pokročilou metodologií a velmi rozvinutou prací s tazatelskou sítí. V období 1946–1948 byl ÚVVV součástí sociologických debat, což je vidět i na tom, že v časopise *Veřejné mínění*, který byl vydáván na půdě UVVM, publikovali stati o veřejném

¹² Zejména díky Janu Mertlovi se na této škole ve třicátých letech rozvíjela sociologie. Adamec už před druhou světovou válkou působil jako Mertlova pomocná vědecká síla.

mínění významní představitelé pražské i brněnské školy (Zdeněk Ullrich a Innocenc A. Bláha). Příležitost ke zveřejnění článků o činnosti ÚVVM poskytly časopisy Sociologická revue, Sociologie a sociální problémy, Ludovýchova aj. Pracovníci ÚVVM byli vyzýváni, aby informovali o své práci členy Masarykovy sociologické společnosti v Brně, Společnosti pro sociální badání v Praze, sociologického semináře olomoucké Univerzity Palackého, sdružení propagačních pracovníků Re-Klub a v jiných organizacích [Adamec 1966: 3]. Čeněk Adamec a jeho kolegové byli v kontaktu nejenom s domácí vědeckou obcí, ale také s předními výzkumníky své doby¹³. Přestože ÚVVM nebyl akademickou institucí, byl rozhodně součástí diskurzu sociálních věd. Spolu s akademickou sociologií sdílel ÚVVM i osud po komunistickém převzetí moci, blíže o tom budeme psát v následující části textu.

Po únoru 1948 byla omezena tematika výzkumů tak, aby nemohly ohrožovat nový režim, jejich výsledky přestaly být publikovány a nakonec byl celý ústav v roce 1950 zrušen. Tento rok také sociologie jako institucionalizovaná věda přestala existovat. Adamec převážnou část období od roku 1950 do znovuoustavení ÚVVM v roce 1967 strávil v Ústředním ústavu zdravotnické osvěty [Nešpor 2018]. Přestože se zde věnoval zdravotnictví a tématům spojeným s výživou, nelze říci, že by úplně opustil oblast zkoumání společnosti. Významnou část jeho práce tvořilo zjišťování zdravotnických znalostí obyvatelstva a ověřování efektů osvětových kampaní prostřednictvím výzkumů [viz např. Adamec 1961]. O výzkumu zdravotních znalostí obyvatelstva publikoval i v „západním“ časopise Health Education Journal [Adamec 1960].¹⁴

Sociologie jako institucionálně zakotvená věda neexistovala až do poloviny šedesátých let. Nedá se ale říci, že by po celé toto období neexistoval vůbec výzkum společnosti. V rámci jiných oborů, jako například urbanismu, demografie, zdravotnictví (kde lze uvést jako příklad právě Ústřední ústav zdravotnické osvěty) a samozřejmě státní statistické služby, bylo zejména od druhé poloviny padesátých let dat nějakým způsobem popisujících společnost sbíráno poměrně velké množství. Jen zřídka šlo ovšem o zkoumání názorů a postojů respondentů, a pokud ano, tak jen v nějaké úzce vymezené, politicky nepřilíhající citlivé oblasti. Například Výzkum rodičovství z roku 1956 obsahoval dotazy na postoje k jeslím či preference ohledně pomoci ze strany státu [Kučera 2009]. Ovšem některé informace o sociologii včetně empirických výzkumů byly dostupné i v tomto období. Například už v roce 1959 vyšla kniha Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého *Současná empirická sociologie* [Klofáč, Tlustý 1959] a v ní čtenáři mohli najít podrobný popis soudobé západní sociologie s tím, že dílo bylo omezeno na tu část vědy, která spočívala v použití empirických kvantitativních metod. Tento popis byl odborně kvalitní a velmi málo zatížený ideologickým zkreslením tehdejší doby. Kniha měla velký význam v procesu znovuoustavení sociologie v šedesátých letech – jako zásadní dílo pro tento proces ji zmiňují významní aktéři tohoto znovuoustavení, například Milan Petrušek, Josef Alan či Jiří Večerník

¹³ Zajímavostí (ovšem signifikantní z hlediska našeho tématu) je například to, že když se při své návštěvě USA setkal s Pitirimem Sorokinem, došlo i na otázku Adamcova pracoviště a poté na debatu o výzkumech veřejného mínění. Sorokin se díval na tyto výzkumy značně kriticky a v žádném případě je neviděl jako součást, byť aplikované, sociologie [Adamec 1996].

¹⁴ V databázi MEDVIK lze najít pro období let 1950–1967 celkem 111 textů, jejichž autorem či spoluautorem je Čeněk Adamec, rozhodně tedy v tomto období nezahálel.

(viz rozhovory s nimi provedené v rámci projektu *Česká sociologie 1945–1969*, orální historie, data z něj jsou dostupná v Českém sociálněvědním datovém archivu). Velká část knihy je koncipována jako učebnice sociologické metodologie a přímo výzkumu veřejného mínění, byť s mnoha zmínkami o zneužívání výzkumů veřejného mínění k manipulaci v západních zemích. A bez jediné zmínky, že by kdy byl výzkum mínění prováděn v Československu. Stejně jako u ostatních prací tohoto autorského duu, které bylo pevně etablováno v tehdejší akademickém prostředí, je otázka, zda měla kniha sloužit jako nástroj pro poznání nepřátelské a zcestné ideologie a vědy, nebo spíše jako nástroj nezkrasleného předání významného vědění tehdejší doby do českého prostředí¹⁵. Pravděpodobně šlo o obojí – cílem autorů zřejmě bylo smířit marxistickou teorii a obecnou metodologii s konkrétními metodami „buržoazní“ sociologie.

Situace se nakonec zásadně změnila na počátku šedesátých let, kdy se sociologie začala pomalu obnovovat. Došlo k budování sociologických pracovišť, mezi nimi i Ústavu pro výzkum veřejného mínění, který jako jeden z ústavů tehdejší Akademie věd začal pracovat v roce 1967. Ústav byl tentokrát zamýšlen od počátku jako akademické pracoviště, které má spolupracovat s dalšími vědeckými týmy, zkoumat teorii veřejného mínění a metodologii jeho výzkumů. Od první poloviny šedesátých let se postupně na rozhodujících politických úrovních začala uznávat nutnost rozvoje sociologie jako vědní disciplíny a potřeba provádění empirických sociologických výzkumů. V roce 1964 byla založena Československá sociologická společnost, která zaznamenala velký zájem o členství. Již v počátku byla snaha o organizování sítě sociologických pracovišť, která byla popsána v koncepčních dokumentech, jako byla „Koncepce rozvoje československé sociologie 1966–1970“, která byla přijata Vědeckým kolegiem filosofie a sociologie Československé akademie věd, a již předtím v dokumentu „Zpráva o problémech rozvoje sociologie v ČSSR“ sekretariátu Ústředního výboru Komunistické strany Československa, který definitivně uznal nutnost pěstování sociologie. Tato zpráva byla publikována v Sociologickém časopise v článku nazvaném „Z jednání stranických orgánů Ústředního výboru Komunistické strany Československa o sociologii v ČSSR“ [Večeřa 1965: 357–365]. V tomto dokumentu se konstatuje, že v Československu existuje velké množství několika desítek institucí, které v nějaké, ale obvykle odborně nezpůsobilé podobě provádějí sociologický výzkum¹⁶. Musíme si uvědomit, že jde o dobu, kdy je teprve založena Československá sociologická společnost a Sociologický ústav ČSAV je ve fázi svého vzniku, a zároveň o dobu, kdy bylo na dlouhou dobu přerušeno sociologické vzdělávání i odborné oborové diskuse. Pro zlepšení tohoto stavu se navrhuje systematické vybudování sítě sociologických pracovišť, které zpráva vysloveně uvádí spolu s předmětem jejich činnosti. Jedním z důležitých kroků v naplňování tohoto plánu bylo i obnovení, nebo spíše nové vybudování Ústavu pro výzkum veřejného mínění jakožto akademického

¹⁵ Oba autoři se pak významně podíleli na obnově sociologie v šedesátých letech, zejména Klofáč pak i po institucionální stránce (založil katedru sociologie na Vysoké stranické škole, v letech 1964 až 1968 vedl Československou sociologickou společnost, více o významu Klofáče viz [Petrusek 2011]).

¹⁶ Podle zprávy se jen na území hlavního města Prahy nacházelo přes třicet takových institucí, ovšem tyto nebyly v dokumentu nijak specifikovány. V celé republice pak takových organizací mělo být kolem padesáti.

pracoviště. Mezi základními akademickými pracovišti v oboru sociologie je pak ÚVVM uváděn i v přehledu Jaroslava Kapra [1969: 32].

Stejně jako v době po druhé světové válce se výzkum začal prudce rozvíjet, tentokrát sice od počátku pod vlivem komunistické strany, byla ale zajištěna kontinuita v podobě osoby Čenka Adamec, který zodpovídal za odbornou stránku pracoviště. Adamec působil jako spojovací článek mezi poválečnou tradicí a úsilím šedesátých let o obnovení oboru. I ve výstupech z výzkumů, například ve zprávě z výzkumu Vztah Čechů a Slováků k dějinám [Adamec a kol. 1968], pracovníci ÚVVM explicitně deklarovali tuto kontinuitu s poválečným pracovištěm. V druhé polovině šedesátých let Adamec také publikoval několik textů v Sociologickém časopise na téma výzkumů veřejného mínění [Adamec 1966a, Adamec 1966b, Adamec 1968]. V Sociologickém časopise publikoval studii k veřejnému mínění i tehdejší významný sociolog Dragoslav Slejška [1966], který posléze s ÚVVM také spolupracoval. Tato pozice výzkumů veřejného mínění jako součástí akademického provozu a akademických debat byla po roce 1969 narušena. Spolu s tím, jak byla, ještě na půdě ČSAV, omezena témata výzkumů, se omezovalo i zasahování ÚVVM do odborné debaty. Toto omezení bylo postupné, navíc zejména předtím, než se ÚVVM stal součástí statistického úřadu (1972), v něm načas našli místo někteří sociologové, kteří museli odejít z politických důvodů z jiných pracovišť, například z rozpuštěného „Machoninova týmu“ v Ústavu sociálně politických věk UK. Tito sociologové načas mohli k odborné debatě přispívat právě na půdě ÚVVM (týká se to například Bohumila Jungmanna [Jungmann 1972]). Tento akademický úpadek trval po velkou část sedmdesátých let. Existovala sice komunikace a spolupráce s institucemi aplikované vědy, jako byl Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře či Státní (od sedmdesátých let Vládní) populační komise, šlo ovšem spíše o přípravu výzkumů a zajišťování sběru dat než o komplexní spolupráci na akademické práci. Po celou dobu normalizace (v sedmdesátých letech pravděpodobně méně intenzivně) přispívali sice pracovníci ÚVVM, například v rámci metodologické sekce Sociologické společnosti (viz například sborník Beránek, Vacek [1973]), do určité míry k odborné debatě, publikačními výstupy těchto debat, pokud vůbec nějak existovaly, byly ovšem převážně různé interní tisky.

To se postupně měnilo zhruba od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let spolu s nástupem nového ředitele Karla Rychtaříka a také příchodem nové generace výzkumníků. Rychtařík byl sice jedním ze spolehlivých normalizačních kádrů (viz například práce Rychtařík [1985]), zároveň ovšem, jakožto šéfredaktor Sociologického časopisu a činovník Sociologické společnosti, měl blízko k tehdejší akademické sociologii. I naše rozhovory s aktéry výzkumů veřejného mínění v období normalizace ukázaly,¹⁷ že od konce sedmdesátých let se zvyšoval tlak na akademickou aktivitu pracovníků – byli například podporováni v aktivitách vedoucích k získání titulů CSc. Zatímco v sedmdesátých letech se objevovaly výsledky z výzkumů ÚVVM v Sociologickém časopise jen výjimečně, a pokud už ano, šlo spíše o krátké informace z výzkumů (většinou z výzkumů k tématům rodinné či populační politiky), v letech osmdesátých se objevovaly

¹⁷ Na základě rozhovorů s bývalými pracovníky KVVM/ÚVVM Jánem Mišovičem (provedený 1. 9. 2014 v Českých Budějovicích) a Josefem Dubským (provedený 22. 8. 2017 v Praze).

delší stati, jejichž autory byli přímo pracovníci ÚVVVM (například Mišovič [1985] či Kuchař, Šubrt [1989]).

Na podzim 89 patřila výměna vedení ÚVVVM a změna jeho činnosti k požadavkům iniciativy, která usilovala o změny v oblasti sociologie a obecně výzkumu společnosti. I z těchto výzev bylo patrné, že výzkum veřejného mínění byl chápán jako součást sociologie. To se potvrdilo i na přelomu tisíciletí, kdy se Institut pro výzkum veřejného mínění (pod názvem Centrum pro výzkum veřejného mínění) stal součástí Sociologického ústavu AV ČR.

Služba státnímu a stranickému aparátu

Historik Michal Kopeček [Kopeček a kol. 2019: 219] v návaznosti na foucaultovský koncept *governmentality* deklaruje, že „moderní stát se neobejde bez expertního vědění v celé šíři své správní odpovědnosti, což platí pro liberální demokracie stejně jako pro moderní diktatury“. Výzkumy veřejného mínění v převážné části období 1946–89 byly právě takových expertním vědění, které mělo sloužit technokratické formě vlády. To nemíníme nutně jako pejorativní vyjádření, výzkum veřejného mínění spolu s aplikací sociálních věd měly zejména v období svého zrodu pomoci v budování lepší společnosti a po druhé světové válce vzniklo vícero pracovišť, která měla tento cíl naplňovat, nejen Ústav pro výzkum veřejného mínění, ale třeba také Vysoká škola politická a sociální¹⁸. V Burawoyově terminologii se tato pracoviště zaměřovala zejména na zakázkovou sociologii, kdy tvůrcem zakázek byla především státní správa.

K tomu je ovšem potřeba dodat, že pro oblast výzkumů veřejného mínění platí, že jde o vědění, které je citlivé a potenciálně vládnoucí režim ohrožující. To ukazují také komparativně zaměřené publikace popisující měření veřejného mínění v různých zemích „socialistického tábora“ před rokem 1989 [Bachmann, Gieseke 2016; Connor, Gitelman 1977]. Toto měření probíhalo pod politickým dohledem a často i přes existenci tohoto dohledu (kdy bychom mohli předpokládat, že přímá kontrola představuje zároveň i jisté politické krytí) šlo o komplikovaný podnik, který mohl být kdykoli radikálně přestrukturován či úplně ukončen¹⁹. Tento poznatek platí pro výzkum veřejného mínění na území Československa prakticky bezvýjimky.

Vztah výzkumu veřejného mínění k státu a státnímu aparátu je v případě Československa velmi úzký. Výzkum mínění u nás začíná právě na půdě státního aparátu, což bylo ve své době neobvyklé. Například agentura zakladatele výzkumu mínění Gallupa je od svého počátku až dodnes soukromá, na území jiných států zakládal Gallup své pobočky či volně asociovaná pracoviště, která byla ovšem také převážně soukromými firmami (ať už s cílem zisku, či veřejného

¹⁸ Více o VŠPS Devátá [2009] nebo Nešpor [2012].

¹⁹ Příkladem první situace je ÚVVVM po roce 1968, jako příklad té druhé můžeme použít NDR a její Institut pro výzkum veřejného mínění (který fungoval pod vedením sekretariátu vládnoucí Sjednocené socialistické strany), jenž byl v roce 1979 náhle zrušen [Erxleben 2016].

prospěchu). I v debatách okolo založení ÚVVM (například v návrhu zákona o založení ústavu²⁰ a v připomínkovém řízení, které s tím bylo spjato) se objevovalo velmi silně pojetí výzkumné instituce jako nástroje pro lepší řízení a plánování (příslušné dokumenty jsou dostupné v archivu CVVM v Sociologickém ústavu AV ČR). Vedle tohoto technokratického pohledu ovšem působil, minimálně na úrovni veřejného diskurzu, pohled na výzkumy mínění veřejnosti jako nástroj demokracie (tento pohled prosazoval Josef Kopta, ale hlásil se k němu i Čeněk Adamec). Zřízený ÚVVM ovšem až do svého zrušení v roce 1950 neopustil svou institucionální vazbu na státní správu, které měl především sloužit²¹. I tematicky se výzkumy dělaly zejména na podnět úřadů veřejné správy (především ministerstev) a ze strany velkých podniků znárodněné ekonomiky (Baťa n. p., aerolinie), vedle toho ovšem pracovníci ústavu se svolením svých nadřízených na ministerstvu udržovali i výzkumnou agendu, která byla více „akademická“ – zkoumal se například vztah obyvatel k dějinám nebo náboženské postoje obyvatel²². Od roku 1948 byla ovšem kontrola výzkumu ze strany ministerstva striktnější, pracovníci ÚVVM byly spíše administrátory výzkumu než jeho skutečnými autory [Adamec 1996], politická kontrola se projevila na výběru témat i na zastavení informování veřejnosti o výsledcích výzkumu velmi rychle po únoru 1948.

Abychom lépe pochopili postoj komunistického režimu k výzkumům společnosti a zejména výzkumům veřejného mínění, je dobré zabývat se tím, jakou část společenských věd vlastně komunistický režim odmítal, co viděl, v případě sociologie, pod onou „buržoazní pavědou“. Jiří Musil [2011] ve svém vzpomínkovém článku referujícím o období přelomu čtyřicátých a padesátých let klade důraz na to, že z hlediska komunistického režimu byla nebezpečná především konkurenční teorie společnosti, „ateoretický“ výzkum společnosti už méně. Ukazuje na to právě i fakt, že v šedesátých letech mohl komunistický režim ono technické pojetí sociologie jakožto výzkumu (právě typu opinion polls) poměrně snadno přijmout a dokonce masivně podporovat tím, že jej zařadil do dlouhodobých výzkumných plánů a vytvářel pro něj i konkrétní zakázky. Výzkum (pečlivě kontrolovaný) se udržel i v době normalizace v podobě, která dnes umožňuje z výsledků čerpat, zatímco teorie, včetně teorie veřejného mínění, byla zcela sterilní, podřízená ideologii a z dnešního hlediska bezvýznamná.

²⁰ Tento návrh zákona se nikdy nedostal do parlamentu. Podle tohoto návrhu měl mít ÚVVM určitou autonomii, být stále v rámci Ministerstva informací – ústav měl být samostatnou právníckou osobou, jeho ředitele měl jmenovat prezident republiky, předpokládal existenci poradního sboru, složeného z expertů v oblasti sociálních věd.

²¹ Obdobně i na Slovensku po válce, kde se podařilo založit samostatný ústav v roce 1948. „Výzkumná práca odboru by bola prevádzaná vedecky objektívne na základe osvedčených metód Gallupových ústavov v iných demokratických zemiach a výsledky výskumov by boli dávané k dispozícii vláde, jednotlivým ministerstvám, úradom a kultúrnym a hospodárskym inštitúciám a pre širokú verejnú uverejňovanú by mohli byť Spravodajskou agentúrou Slovenska a rozhlasom“ [Šrámek, 2000: 12 podle Tížik 2020].

²² Tyto dva výzkumy zde neuvádíme náhodou – na oba totiž navázaly výzkumy obnovované sociologie v šedesátých letech. Výzkum náboženství využil tým kolem Eriky Kadlecové ve svém ceněném výzkumu náboženství na severní Moravě na počátku šedesátých let, když některé otázky ÚVVM zopakoval. Na výzkum vztahu k dějinám pak navázal přímo obnovený ÚVVM na podzim 1968.

Teze o silném navázání výzkumů na politickou sféru platí i pro celé období státního socialismu. Byť v něm můžeme najít období, kdy byla přímá kontrola státního aparátu nad výzkumy veřejného mínění nižší, neznamená to, že by kdykoli v celém období do konce roku 1989 zcela zmizela. Významné období uvolnění můžeme umístit do roků 1968 a částečně i 1969. Jeden z významných pracovníků ÚVVM té doby Josef Bečvář ve svých vzpomínkách na tehdejší výzkumnou praxi uvedl: „Přestože v usnesení ÚV KSČ bylo uvedeno, že každé šetření se bude předem schvalovat a že se máme v krajích spojit s partají a podobně, tato nařízení jsme vůbec nedodržovali“ [Škodová 2007: 32]. Podle těchto vzpomínek pamětníků, podle témat výzkumů i na základě toho, jak o nich bylo s poměrnou otevřeností referováno v tehdejších médiích, se zdá, že politická sféra nebyla schopna a možná ani ochotna v této době do plánování výzkumů i do jejich zveřejňování nějak zásadně zasahovat. V Rudém právu tak mohla například vyjít 5. května 1968 tisková zpráva ČTK obsahující shrnutí výzkumu ÚVVM „Veřejné mínění k politickým problémům“. Součástí zprávy byla například informace, že na otázku „Co je potřeba zlepšit v našich politických poměrech“ nejčastěji respondenti v české části republiky odpovídali, že problémem je nedostatečná demokratizace. Článek referoval i o názorech veřejnosti na rehabilitace nevinně odsouzených v procesech padesátých let [ČTK 1968].

Tomu nahrával i fakt, že zatímco dlouhodobé státní plány výzkumu určovaly chod zejména v akademických institucích základního výzkumu dlouho dopředu, konkrétní výzkumné aktivity ÚVVM a jeho nástupnických organizací byly mnohem flexibilnější, což se v extrémní podobě projevilo v politicky velmi citlivých výzkumech prováděných v letech 1968 a také v listopadu a prosinci 1989. V roce 1968 byl ve výzkumech kladen důraz na výzkum politických a obecně veřejných postojů a názorů. V roce 1969 se již situace začala měnit. Zatímco ještě po Palachově smrti se ÚVVM ptalo na názor občanů na tuto smrt a její dopady, témata z podzimu 1969 již byla zcela apolitická, což platí pro celé období „dožívání“ ÚVVM na půdě ČSAV až do roku 1972. V této přechodné době probíhaly mezi politiky a úředníky nastupující normalizace debaty o tom, jak s ÚVVM naložit. Návrh na jeho přímé přičlenění k Úřadu předsedy vlády nebyl realizován, ústav se stal místo toho součástí Federálního statistického úřadu, ovšem pod přímou kontrolou Sekretariátu ÚV KSČ, pod kterou setrval až do roku 1990.

Sedmdesátým letům dominovala sociální a ekonomická témata (často byla například zkoumána témata související s rodinnou a populační politikou), v osmdesátých letech pak rychle narůstal podíl výzkumů k politickým tématům, byť tato témata byla zkoumána značně opatrně [Vaněk 1995]. Rozhovory s pracovníky ÚVVM/KVVM naznačují, že se v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let proměňovalo využívání informací z výzkumů ze strany režimu. V rozhovoru s bývalým pracovníkem ÚVVM²³ například zaznělo, že v době přestavby byla data z výzkumu využívána jednotlivými odděleními a klikami Sekretariátu UV proti sobě navzájem. Například skupiny, které podporovaly výraznější změny v duchu přestavby, tlačily na konzervativce ve straně právě s odkazy na výsledky některých výzkumů, poukazujících na rostoucí nespokojenost veřejnosti. K tomuto je ještě možno dodat, že jedním z nevyhnutelných

²³ Rozhovor s Josefem Dubským (22. srpen 2017).

výsledků kontroly informací institucemi komunistického režimu, a často i sebekontroly ze strany výzkumníků, byl omezený dopad výzkumů, a to pravděpodobně nejen mezi veřejností. Například i jeden z nejvyšších prominentů oné doby, dlouholetý předseda vlády před listopadem 1989 Lubomír Štrougal, píše ve svých pamětech [Štrougal 2009: 275]: „Strana po dobu svého dlouholetého vládnutí neměla k dispozici pravidelně se opakující pravdivé rozborů aktuální situace ve společnosti. Ve světě známé průzkumy veřejného mínění se u nás nekonaly. (...) Pokusy o analýzu situace ve společnosti v roce 1968 bohužel v zárodku skončily.“

Výzkumy veřejného mínění a veřejnost

„Fašismus nařizuje, demokracie se ptá“ – to bylo motto časopisu *Veřejné mínění* (vydávaného v letech 1946 až 1948), jehož autorem byl Josef Kopta [Jungová 2008]. Obecně lze říci, že výzkum veřejného mínění byl v poválečné době obhajován a zdůvodňován ve veřejném diskurzu poměrně idealistickými argumenty, odkazujícími na roli poznání veřejného mínění pro zlepšení fungování demokracie²⁴. Na tuto veřejnou roli kladly důraz významné postavy, které se v ÚVVM a kolem něj pohybovaly (Kopta, Adamec – viz například popularizační kniha *Za hlasem lidu* [Adamec 1947]), byla také posilována mechanismy předávání informací z výzkumů masovým médiím (novinám i rozhlasu). Přestože ÚVVM byl pevnou součástí státní správy a do značné míry jí sloužil, až do roku 1948 si udržoval, přinejmenším na úrovni komunikace s veřejností, rétoriku veřejné služby podporující demokracii – v duchu Gallupova pojetí. Po únoru 1948 tento veřejný aspekt rychle zanikl – téměř okamžitě přestal být vydáván časopis *Veřejné mínění*, na titulních stranách zpráv z výzkumů se objevovaly poznámky „tajné“ či „důvěrné“ a informace o výzkumech přestávaly být otiskovány v masových médiích²⁵.

V šedesátých letech se znovu rychle rozšířila praxe zveřejňování výsledků výzkumu na tiskových konferencích a výsledky výzkumů i obecné zprávy o významu výzkumů²⁶ byly publikovány v masově vydávaném tisku, včetně stranického Rudého práva. V třech ročnících (1968, 1978, 1988) jsme prošli všechna květnová vydání deníku a hledali zmínky o výzkumech veřejného mínění. Zatímco v květnu roku 1968 jsme našli dvě tiskové zprávy [ČTK 1968, ČTK 1868b] přímo referující o (politicky velmi citlivých²⁷) výzkumech ÚVVM, v květnu roku 1978

²⁴ Nutno říci, že v tomto šli čeští výzkumníci veřejného mínění přímo ve šlépějích Gallupa, jak ukazuje i Adamec přeložená Gallupova kniha *Průvodce po výzkumu veřejného mínění* [Gallup 1948].

²⁵ Výjimečně se podařilo nějakou informaci otisknout v mimooborových časopisech, jako například v Ludovýchovně, kde Čeněk Adamec ještě v roce 1950 otiskl text o výsledcích výzkumů ÚVVM na téma zdraví [Adamec 1950].

²⁶ Například v Rudém právu 7. 6. 1966 (strana 2) Václav Vrabec zveřejnil text na podporu výzkumů veřejného mínění (a se zmínkou o přípravě výzkumů veřejného mínění na půdě ČSAV) a uvádí mezi jiným, že „v padesátých letech byla úloha veřejného mínění oslabena a důsledky pocítujeme ještě dnes. (...) Socialistická společnost je sice homogenní, ale postavení a potřeby lidí se liší“. Naznačuje roli veřejného mínění jako kontrolního mechanismu, a to s opatrností i ve vztahu k těm, kdo řídí společnost. Zároveň zdůvodňuje potřebu výzkumů i tím, že společnost je vnitřně diferencovaná.

²⁷ Referovaly například o výsledcích dotazu na důvěru v KSČ.

neobsahovalo Rudé právo žádnou informaci o výzkumech KVVM. Ani ve stejném období roku 1988 nenajdeme žádnou přímou informaci z výzkumů veřejného mínění – pouze stručnou zmínku, že ÚVVM ve spolupráci s deníkem provedl anketní výzkum jeho čtenářů a jeho výsledky budou zveřejněny v Rudém právu v září 1988²⁸. Jeden z pracovníků ÚVVM v šedesátých letech a na začátku let sedmdesátých Josef Bečvář klade ve svých vzpomínkách na výzkumy v šedesátých letech důraz právě na toto zveřejňování výsledků a na celkové uvolnění jakožto na faktory, které umožnily provádění smysluplných a zároveň i spolehlivých výzkumů. Konkrétně uvádí, že „je jasné, že bez svobody slova (cenzura byla zrušena) se výzkumy nedají vůbec dělat. (...) [Nový ředitel ÚVVM v sedmdesátých a osmdesátých letech Karel Rychtařík] pokračoval takzvaně ve výzkumech, které byly plně pod kontrolou strany, čímž výzkum veřejného mínění v podstatě skončil“ [Škodová 2007: 31]. Už během roku 1969 se situace začala rychle zhoršovat. Zveřejňování výzkumů se stalo terčem kritiky těch, kdo převzali nad výzkumem kontrolu. V roce 1973 jeden z „normalizátorů“ výzkumu veřejného mínění Lubomír Vacek [1973: 9] již ve zřejmé narážce na praxi šedesátých let uvádí „nedávno prováděná praxe: předložit výsledky kde komu – je přinejmenším nezodpovědná. (...) Mají-li výsledky sloužit socialistickému zřízení, pak tedy musí být výsledky předkládány těm, kteří výzkumnou činnost zabezpečují, tj. stranickým a státním orgánům, vedení podniků apod.“ Stejně jako po únoru 1948 začíná být přístup k výsledkům výzkumů přísně kontrolován. O obtížích s dostupností výsledků výzkumů v době normalizace (a to i těch i zcela nepoliticky zaměřených) pojednává v svém textu například Jiřina Šiklová [2004]. Nešlo ovšem jen o samotné zveřejňování, i role veřejného mínění byla v textech normalizačních autorů snižována. Karel Rychtařík, který část sedmdesátých let i celá osmdesátá léta KVVM/IVVM vedl, tak v roce 1977 v Rudém právu zdůrazňuje, že veřejné mínění se především nesmí přeceňovat, neboť je to jen nespolehlivý odraz zásadnějších společenských jevů a vztahů, a jeho výzkum je důležitý především proto, aby strana mohla lépe bojovat proti předsudkům a přežitkům.²⁹ Až v druhé polovině osmdesátých let se zprávy z výzkumů dostávají znovu do masových médií, ovšem velmi vzácně a pochopitelně ne takové, které by přímo ukazovaly například upadající důvěru ve vedoucí úlohu KSČ.

K tomu, co bylo napsáno výše, je potřeba podotknout, že výzkumy společnosti, a mezi nimi právě především výzkumy veřejného mínění, nepůsobí pouze na úrovni konkrétních informací a výsledků výzkumu (kdy se například veřejnost v roce 1968 mohla z výzkumu ÚVVM uskutečněného v březnu dozvědět, že převažující část společnosti podporuje reformní proudy a změny v KSČ), ale také na úrovni hlubší. Ukazuje to na příkladu role výzkumů v Británii po druhé světové válce Mike Savage [2010]. Ten se věnuje tomu, jakým způsobem nové metody výzkumu společnosti (rozhovory, reprezentativní výběry), spojené často právě s výzkumem veřejného mínění, přinesly postupně změnu v chápání toho, kdo je schopen a vlastně i „oprávněn“

²⁸ Což se také 17. září, v článku „Co napověděli čtenáři“, stalo.

²⁹ „Výzkum veřejného mínění není samoučelným a nezajímavým sběrem empirického materiálu. Jeho smyslem je poznání konkrétního stavu politického vědomí jednotlivých sociálních skupin a vrstev československé populace a pomoc stranickým orgánům a organizacím při řešení daných bezprostředních i dlouhodobých úloh stranické činnosti“ (Rudé právo 19. 9. 1977).

vypovídat o společnosti, o aktuálním dění atd. Tím, že každý dospělý občan mohl se stejnou pravděpodobností dostat ve výzkumech hlas a na každém hlasu záleželo při analýzách kvantitativních dat stejně, veřejné mínění už nadále nemohlo být v první řadě něčím, co by měly za „masy“ vyjadřovat a formovat kulturní elity. Zároveň si také britská veřejnost výzkumy oblíbila, jejich výsledky prezentované v médiích se staly součástí každodennosti, což vedlo k všudypřítomnosti narativů a pojmů sociálních věd, alespoň mezi vzdělanou střední třídou – lidé začali sami sebe vnímat v pojmech jako sociální třída a vrstva, začali jinak přemýšlet o prestiži povolání či politických preferencích.

V době normalizace ovšem díky utajování žádný efekt výzkumů na veřejnost neexistoval. Lze dokonce říci, že toto utajování, ale samozřejmě obecně politická a společenská situace, měly negativní vliv na kvalitu výzkumů. Například v závěrečné zprávě z výzkumu „Světový názor občanů“, pro který se sbírala data v říjnu 1974, se uvádí, že účast na výzkumu odmítlo 20 % oslovených. Tazatelé měli za úkol pokusit se zjistit od těchto odmítajících motiv, proč se nechtějí výzkumu zúčastnit. Největší část z nich (44 %) odmítlo „z obav a strachu z postihu, z ostychu zveřejnit své názory a z nedůvěry v anonymitu“ [Kabinet 1975: 9]. Lze se pouze dohadovat, nakolik odmítání účastnit se výzkumu společně s „autocenzurou“ těch, kdo odpovídali, vedlo ke zkreslení výsledků proti realitě.

Shrnutí a závěry

Výzkum veřejného mínění na území České republiky³⁰ byl nastartován ve srovnání s okolními zeměmi poměrně brzy. Spolu s „gallupovskou“ metodologií byl přejat i Gallupův důraz na roli veřejného mínění jako služby veřejnosti a jako informačního mostu mezi veřejností a vládou, přinejmenším ve způsobu, jak ÚVVM sám sebe propagoval navenek. Tato role ve vztahu k veřejnosti byla ovšem po únoru 1948 velmi rychle oslabována. Znovuobnovený ústav od roku 1968 navázal, například prostřednictvím tiskových konferencí, na důležitost zveřejňování informací a byl kladen důraz na působení na veřejnost skrze tohoto informování. Od roku 1969 dochází znovu k rychlému utlumování veřejné role výzkumů mínění, až do druhé poloviny osmdesátých let je zveřejňování výsledků velice omezené a až do roku 1990 je kontrolováno ze strany Sekretariátu UV KSČ. Kvůli tomuto omezování a kontrole ovšem ztrácela nejen veřejnost, pro kterou byl tímto téměř zlikvidován jeden z nástrojů sebereflexe, ale také výzkumníci veřejného mínění. Kvůli rozšířeným obavám (o kterých v některých případech opatrně vypovídaly i závěrečné zprávy z výzkumů) vyjádřit svůj názor, ale také kvůli oné chybějící veřejné debatě a sebereflexi skrze znalost mínění ostatních byla výpovědní hodnota výzkumů, zejména o veřejných

³⁰ ÚVVM až do svého zrušení v roce 1950 neprováděl výzkumy na území Slovenska. Na Slovensku byla s určitým zpožděním zřízena obdobná instituce (výzkumy prováděla od roku 1948 – viz také poznámka pod čarou č. 21). V tomto je nutné poopravit některé příspěvky z dějin výzkumu veřejného mínění tvrdící, že se na Slovensku nepodařilo přípravné práce na zřízení výzkumného pracoviště dovést až k realizaci výzkumů [např. Jungová 2008].

otázkách, značně limitovaná. To v důsledku limitovalo i přínos „zakázkové“ role výzkumů pro Sekretariát UV KSČ, který byl hlavním zadavatelem výzkumů.

Inklinace k vědeckému založení a zdůvodnění výzkumů se projevovala od samého začátku fungování ÚVVM. Byť nebyl založen jako vědecká instituce, usilovali jeho pracovníci o kontakty a komunikaci s předními sociology své doby (Ullrich, Bláha, Král) a i ve výběru témat pro výzkumy usilovali o to, aby ÚVVM nezpracovával pouze „sociotechnické“ zakázky pro veřejnou správu a znárodněný průmysl, ale aby byly přinejmenším některé z výzkumů využitelné i z akademického hlediska. Stejně tak zasahoval především Čeněk Adamec i do metodologických debat. Po únoru 1948 tyto snahy etablovat UVVM i jako akademicky relevantní instituci rychle zmizely. Vědecká fundace se naopak ještě posílila (v porovnání s lety 1946 a 1947) v ÚVVM po jeho obnovení v roce 1967 jakožto součásti ČSAV. Kromě řady průzkumů aktuálního mínění a vědomí tehdy ústav spolupracoval i s dalšími vědeckými pracovišti a týmy (spolupracoval například na výzkumech pro tzv. Mlynářův tým, zkoumající politický systém a připravující jeho reformu v druhé polovině šedesátých let) a organizoval i výzkumy, které překračují onu úroveň „průzkumů na zakázku“ či „průzkumů aktuálního mínění“ (například výzkum historického vědomí). Od nástupu normalizace však byla i akademická role utlumená – tento útlum byl ovšem pomalejší (ve srovnání s rychlým omezením komunikace směrem k veřejnosti) a nikdy nezanikla zcela – výzkumníci ÚVVM pracující v rámci statistického úřadu se i během sedmdesátých let účastnili například činnosti metodologické sekce Sociologické společnosti, od let osmdesátých se pak objevují i příspěvky autorů z ÚVVM (nejprve především metodologické, později pak i substanciální založené na datech z výzkumů) v Sociologickém časopise. Pokud bychom se drželi Burawoyova rozlišení akademické sociologie na sociologii profesionální a sociologii kritickou, lze říci, že ve všech sledovaných obdobích provozovali výzkumníci veřejného mínění převážně sociologii profesionální, pracující se zavedenými pojmy a postupy, bez snahy o hlubší reflexi.

Vazba na státní správu byla od počátků existence ústavu velmi silná vzhledem k tomu, že byl založen a až do likvidace v roce 1950 provozován jako součást Ministerstva informací. Většinu podnětů k výzkumům zadávaly instituce veřejné správy anebo znárodněného průmyslu. Navíc lze říci, že výzkum veřejného mínění byl v té době součástí budovatelského úsilí – snahy o obnovu státu, hospodářství a společnosti po válce. Od roku 1967 byl ústav součástí akademické sféry, a byť podle plánů vedoucích k založení i podle samotné zakládací dokumentace mělo být fungování ústavu, včetně volby témat, založeno na spolupráci s veřejnou správou a s orgány KSČ, fakticky během roku 1968 i části roku 1969 byla pravděpodobně tato orientace ÚVVM na zadání z politické sféry, stejně jako kontrola jeho činnosti, poměrně slabá. Velmi striktní se ovšem stala od počátku sedmdesátých let a trvala až do konce roku 1989. V druhé polovině osmdesátých let ovšem, spolu s „drolením“ režimu a vznikem různých zájmových i názorových skupin a koalic na nejvyšších úrovních politického řízení, se do jisté omezené míry oslabovala i jednota kontroly, například nad zveřejňováním výsledků výzkumu.

Celkově je možno říci, že z čistě metodologického hlediska byla úroveň výzkumů mínění od jejich zavedení v roce 1946 až do roku 1989 na vysoké úrovni, což podporuje závěr, že se

pracovníci ÚVVVM a následných pracovišť orientovali na výzkum veřejného mínění jako aplikovanou vědu (byť v jednotlivých obdobích s různě silnou vazbou na akademickou sféru a různou intenzitou akademických výstupů). Co se ovšem měnilo podstatně silněji, byla vazba na veřejnost a politickou sféru.

L I T E R A T U R A

- Adamec, Čeněk. 1996. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Adamec, Čeněk. 1968. „Zkušenost s využitím názorné pomůcky při výcviku tazatelek“. *Sociologický časopis 4 (1)*: 76–77.
- Adamec, Čeněk a kol. 1968. *Vztah Čechů a Slováků k dějinám*. Praha: ÚVVVM.
- Adamec, Čeněk. 1966. „Počátky výzkumu veřejného mínění u nás – první část“. *Sociologický časopis 2 (1)*: 1–16.
- Adamec, Čeněk. 1966. „Počátky výzkumu veřejného mínění u nás – druhá část“. *Sociologický časopis 2 (3)*: 383–399.
- Adamec, Čeněk. 1960. „Surveys of Knowledge, Habits and Attitudes: Their Role in Planning Health Education“. *Health Education Journal 18 (2)*: 78–85.
doi:[10.1177/001789696001800204](https://doi.org/10.1177/001789696001800204).
- Adamec, Čeněk. 1961. „Poznatky v průzkumu zdravotního uvědomění obyvatelstva v otázkách správné výživy“. *Časopis lékařů českých 100 (36)*: 1121–1127.
- Adamec, Čeněk. 1950. „Sociální výzkum pomáhá zachraňovat životy“. *Ludovýchova 2*: 6–16.
- Adamec, Čeněk. 1947. *Za hlasem lidu: rok výzkumu veřejného mínění v Československu*. Praha: Ministerstvo informací.
- Bachmann, Klaus, Jens Gieseke. (eds.) 2016. *The Silent Majority in Communist and Post-Communist States: Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe*. Berlin: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Bečvář, Josef. 1996. Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1967–1972. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Beránek, Miloslav, Lubomír Vacek (Eds.). 1973. *Společenský význam a metodika výzkumu veřejného mínění*. Praha: Československá sociologická společnost při ČSAV.
- Bellhouse, David. 1988. „A Brief History of Random Sampling Methods“. Pp. 1–14 in *Handbook of Statistics*, Vol. 6. Amsterdam: Elsevier.
- Burawoy, Michael. 2005. „For Public Sociology“. *American Sociological Review 70 (1)*: 4–28.
doi: [10.1177/000312240507000102](https://doi.org/10.1177/000312240507000102).
- Connor, Walter, Zvi Gitelman. 1977. *Public opinion in European socialist systems*. Westport: Praeger Publishers.

- Čížek, Tomáš, Johana Chylíková, Martin Vávra. 2014. „Empirická sociologie za normalizace“. Pp. 171–184 in Ludmila Mistríková, Eva Laiferová (Eds.). *Sociológia v ére normalizácie*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- ČTK. 1968. „Veřejné mínění k politickým problémům.: Rudé právo, ročník 1968, 5. 5.: 2. Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1968/5/5/2.png>.
- ČTK. 1968b. „Občané o politické situaci“. Rudé právo, ročník 1968, 30. 5. : 2. Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1968/5/30/2.png>.
- Devátá, Markéta. 2009. „Vysoká škola politických a hospodářských věd (1949–1953)“. Pp. 49–59 in Sylva Sklenářová (ed.) *Možnosti a meze výzkumu dějin vysokého školství po roce 1945 : sborník z konference, 14.–15. 10. 2009, Hradec Králové. Hradec Králové: Gaudeamus*.
- Erleben, Hans. 2016. „The dilemma of the party's own opinion research in GDR“. Pp. 213–223 in Bachmann, Klaus, Jens Gieseke (eds.). 2016. *The Silent Majority in Communist and Post-Communist States: Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe*. Berlin: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Gallup, George. 1948. *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*. Praha: Orbis.
- Janák, Dušan. 2010. „Klasická sociologie Inocence A. Bláhy v kontextu soudobých diskusí“. *Historická sociologie 2 (1)*: 63–79. doi: [10.14712/23363525.2017.64](https://doi.org/10.14712/23363525.2017.64).
- Jeřábek, Hynek. 2014. *Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)*. Praha: SLON.
- Jungmann, Bohumil. 1972. „Možnosti víceúrovňové analýzy ve výzkumu veřejného mínění“. Pp: 81-93 in *Společenský význam výzkumu veřejného mínění*. Praha: Československá sociologická společnost.
- Jungová, Eliška. 2008. „Fašismus nařizuje – demokracie se ptá“. *Naše společnost 6 (2)*: 8–12.
- Kapr, Jaroslav. 1969. „Ten years of Czechoslovak empirical sociology“. *Acta Universitatis Carolinae Philologica et historica 2*: 27–34.
- Klofáč, Jaroslav, Vojtěch Tlustý. 1959. *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.
- Kopeček, Michal. 2019. „Kritika, řízení, byznys: sociální výzkum a sociologie jako nástroje vládnutí v Československu po roce 1969“. Pp. 217–265 in Michal Kopeček (ed.): *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha: Argo.
- Kučera, Milan. 2009. „Demografické průzkumy“. Pp. 39–43 In *Padesát let časopisu Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje (1959–2008)*. ČSÚ: Praha.
- Kuchař, Pavel, Jiří Šubrt. 1989. „Příprava mládeže na dělnická povolání: Zamyšlení nad jedním sociologickým výzkumem“. *Sociologický Časopis/Czech Sociological Review 25 (5)*: 535–549.
- Mišovič, Ján. 1985. „Vedeckotechnický rozvoj a mladá technická inteligencia“. *Sociologický Časopis/Czech Sociological Review 21 (5)*: 575–579.
- Musil, Jiří. 2011. „Poslední ročník studentů sociologie po únoru 1948“. *Lidé města, 13 (3)*, 373–396.

- Nešpor, Zdeněk. 2018. Heslo Adamec Čeněk. In Sociologická encyklopedie [online] [cit. 24. 9. 2020]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Adamec_%C4%8Cen%C4%9Bk.
- Nešpor, Zdeněk. 2017. Heslo Československý ústav pro výzkum veřejného mínění. In Sociologická encyklopedie [online] [cit. 24. 9. 2020]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/%C4%8Ceskoslovensk%C3%BD_%C3%BAstav_pro_v%C3%BDzkum_ve%C5%99ejn%C3%A9ho_m%C3%ADn%C4%9Bn%C3%AD.
- Nešpor, Zdeněk. 2012. „Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu“. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (4): 669–696.
- Newport, Frank. 2010. 75 Years Ago, the First Gallup Poll [online]. 20. 10. [cit. 23. 9. 2020]. Dostupné z: <https://news.gallup.com/opinion/polling-matters/169682/years-ago-first-gallup-poll.aspx>. Naposledy navštíveno 23. 9. 2020.
- Ornstein, Michael. 2013. „The invention of survey research“. Pp. 1–10 in Michael Ornstein (ed.). *A companion to survey research*. London: SAGE Publications. doi: 10.4135/9781473913943.
- Osborne, Thomas, Nikolas, Rose. 1999. „Do the social sciences create phenomena?: the example of public opinion research“. *The British journal of sociology* 50 (3): 367–396.
- Panayotova, Plamena. 2019. „The Teaching of Research Methods“. Pp. 301–335 in Plamena Panayotova (ed.). *British Sociology in the Twentieth Century. The History of Sociology in Britain*. London: Palgrave Macmillan.
- Petrusek, Miloslav. 2011. „K dvojímu jubileu Jaroslava Klofáče (1921–1981)“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 47 (2): 391–394.
- Rychtařík, Karel. 1985. *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha: Svoboda.
- Savage, Michael. 2010. *Identities and social change in Britain since 1940: The politics of method*. Oxford: Oxford University Press.
- Slejška, Dragoslav. 1966. „Tvorba veřejného mínění a malé skupiny“. *Sociologický Časopis* 2 (3): 400–404.
- Škodová, Markéta. 2006. „Myslíte si, že v současné době je svobody projevu málo? Veřejnost a její mínění v roce 1968“. *Naše společnost* (4) 1: 22–25.
- Škodová, Markéta. 2007. „Výzkum nemůže existovat bez zpětné vazby a svobody projevu. Rozhovor Markéty Škodové s Josefem Bečvářem“. *Naše společnost* (5) 1: 31–35.
- Šamanová, Gabriela. 2006. „(Kvazi)demokratická období výzkumu veřejného mínění před rokem 1989“. *Naše společnost* 4 (1): 19–21.
- Šiklová, Jiřina. 2004. „Nelegální výzkum veřejného mínění v období normalizace“. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (5): 673–680.
- Šubrt, Jiří. 2016. „Mapping the history of public opinion research after World war II in the Czech lands“. Pp. 23–42 in. Bachmann, Klaus, Jens Gieseke (eds.). *The Silent Majority in Communist and Post-Communist States: Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe*. Berlin: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Štrougal, Lubomír. 2009. *Paměti a úvahy*. Praha: EPOCHA.

- Tížik, Miroslav. 2020. Výskum verejnej mienky na Slovensku – počiatky, križovatky a inštitucionálne zakotvenie. Nепublikovaný rukopis.
- ÚVVM (ČSAV). Výskum čtenářů Rudého práva 1968 [závěrečná zpráva z výzkumu] [online]. Ver. 1. 0. Praha: Český sociálněvědní datový archiv, 2020 [citováno 23. 9. 2020].
- Vacek, Lubomír. 1973. „Z úvodního slova vedoucího sekce“ Pp. 7–11 in *Společenský význam výzkumu veřejného mínění*. Praha. Československá sociologická společnost.
- Vaněk, Miroslav. 1994. Veřejné mínění o socialismu před listopadem 1989. Praha: Maxdorf.
- Večeřa, Jan. 1965. „Z jednání stranických orgánů Ústředního výboru Komunistické strany Československa o sociologii v ČSSR“. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 1 (4): 357–357.
- Voříšek, Michael. 2007. „XVI. světový sociologický kongres ISA“. *Sociologický časopis* 43 (2): 478–480.
- Zetterberg, Hans. 2008. „The start of modern public opinion research“. Pp. 104–112 in Donsbach, Wolfgang; Michael Traugott (eds.). *The SAGE Handbook of Public Opinion Research*.

O AUTORECH

Martin Vávra je postdoktorandem Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., a pracuje v oddělení Český sociálněvědní datový archiv. Mezi jeho výzkumné zájmy patří analýza společenských hodnot, management sociologických dat a zkoumání dějin empirické sociologie.

Tomáš Čížek pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i., v oddělení Český sociálněvědní datový archiv. Ve své práci se zabývá dějinami a metodologií empirických sociologických výzkumů.

